

nı uykuya ve dinlenmeye ayırmış (Ebû Dâvûd, “Teṭavvu”, 27; “Vitr”, 20), kıraati çok uzun tuttuğu için özellikle hayatının son dönemindeki teheccüdlerinde namazın büyük bir kısmını oturarak kılmıştır (Buhârî, “Teheccüd”, 16). Öte yandan Hz. Peygamber geceleyin uyanıp teheccüd namazı kılabilmek için müminleri öğle uykusuna (kaylûle) teşvik etmiştir (İbn Mace, “Şiyâm”, 22).

Hadis kitaplarında Resûl-i Ekrem’in gece ibadeti ve teheccüdüyle ilgili ayrıntılı bilgiler içeren rivayetler mevcuttur. Meselâ onun gece namazı kılışına şahit olanlardan Huzeyfe b. Yemân namazın ilk rek’atında Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin tamamını ağır ağır okuduğunu, azapla ilgili âyetlerde Allah’a sığındığını, nimetle ilgili olanlarda o nimeti talep ettiğini, tesbihatla ilgili âyetlerde tesbihte, Allah’ın azametiyle ilgili âyetlerde O’na tâzimde bulunduğunu anlatmış, rükû ve secdelelerini de neredeyse kıraati kadar uzun yaptığını nakletmiştir (*Müsneid*, V, 384, 397, 400; Müslim, “Şalâtü’l-müsâfirîn”, 203; Nesâî, “Taṭbîk”, 75; Abdullah b. Abbas’ın gözlemi için bk. Buhârî, “Vuḍû”, 38, “Tefsîr”, III/17-18, “Tevhîd”, 27; Müslim, “Ṭahâret”, 48, “Şalâtü’l-müsâfirîn”, 191-192; Ebû Dâvûd, “Ṭahâret”, 30, “Teṭavvu”, 27). Hz. Peygamber’in teheccüd namazına başlamadan önce yaptığı farklı dualar hadis kitaplarında nakledilmiştir (Abdullah Sirâceddin el-Hüseynî, s. 396-402).

BİBLİYOGRAFYA :

Hañîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, “hcd” md.; Cevherî, *es-Şihâh*, “hcd” md.; Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “şhr” md.; *Müsneid*, II, 170, 303, 329, 421; V, 384, 397, 400; Şâfiî, *el-‘Um*, I, 59; İbn Ebû’l-Dünyâ, *Kitâbü’l-Teheccüd ve kıyâmü’l-leyl* (nşr. Muslih b. Cezâ’ b. Fedgüş el-Hârisî), Riyad 1418/1998; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XV, 141-143; XXIX, 124-130, 139-142; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsâf* (nşr. Tânik b. Avazullâh – Abdülmuhsin el-Hüseynî), Kahire 1415, III, 315; Âcurrî, *Kitâbü Fazli kıyâmü’l-leyl ve’l-teheccüd* (nşr. Abdüllatif b. Muhammed el-Cilânî el-Âsîfi), Medine 1417; Cessâs, *Aḥkâmü’l-Kur’ân*, III, 207, 468-469; Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü’l-kulûb* (nşr. Âsim İbrâhim el-Keyyâlî), Beyrut 1426/2005, I, 69; Mâverdi, *el-Hâvi’l-kebir* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcüd), Beyrut 1414/1994, II, 4, 281, 286; XVI, 80; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Mekke 1414/1994, II, 502; IV, 297; VII, 39; Ebû Ca’fer et-Tûsî, *el-Mebsût fi fîkhi’l-İmâmiyye* (nşr. M. Takî el-Keşfi), Tahran 1387, I, 131-132; Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *Aḥkâmü’l-Kur’ân* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Beyrut 1407/1987, III, 1222-1223; İbnü’l-Harrât, *eş-Şalât ve’l-teheccüd* (nşr. Âdil Ebû’l-Meâtî), Mansûre 1413/1992, s. 263 vd.; Fahred-din er-Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, Beyrut 1411/1990, XXII, 36; XXX, 151-158; İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, 770-776; Nevevî, *Ravzatü’l-tâlibîn* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcüd – Ali M. Muavvaz), Beyrut

1412/1992, I, 431-432, 441-442; İbn Cüzey, *et-Teshil li-‘ulûmi’t-tenzil* (nşr. M. Abdülmün’im el-Yûnusî – İbrâhim Atve İvaz), Kahire 1393/1973, IV, 300; Makrîzî, *Muḥtasaru Kıyâmü’l-leyl ve kıyâmü ramażân ve Kitâbi’l-Vitr li-Muḥammed b. Naşr el-Mervezi*, Faysalâbâd 1408/1988; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadir* (Kahire), I, 389-392; Süyûtî, *Kifâyetü’l-tâlibi’l-lebib fi ḥaşâ’iş-i’l-Habîb*, Beyrut 1405/1985, II, 396-398; Hattâb, *Mevâhibü’l-celil* (nşr. Zekeriyâ Umeyrât), Kahire 1423/2003, V, 4-5; Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni’l-muḥtâc* (nşr. M. Halîl Aytânî), Beyrut 1418/1997, I, 347-349; Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü’l-muḥtâc*, Kahire 1389/1969, II, 130-132; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiye* (Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu Muḥtasaru Halil* içinde), Beyrut, ts. (Dârü Sâdir), III, 157-158; Büceyrimî, *Tuḥfetü’l-habîb ‘alâ Şerhi’l-Hatîb*, Beyrut 1417/1996, II, 60-62; Şevkânî, *Neylü’l-evṭâr*, Kahire, ts. (Dârü’t-türâs), III, 56-60; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muḥtâr* (Kahire), II, 24-25; Muhammed b. Sâlih b. Süleyman el-Huzeym, *Şifâtü şalâti kıyâmü’l-leyl*, Riyad, ts. (Dârü’l-Kâsim), s. 61-129; Abdullah Sirâceddin el-Hüseynî, *Seyyidünâ Muhammed Resûlullah (s.a.v.)*, Halep, ts. (Dârü’l-Felâh), s. 385-404; A. J. Wensinck, “Teheccüd”, *İA*, XII/1, s. 121-122; a.m.f., “Tahâdjjud”, *EJ* (İng.), X, 97-98; “Teheccüd”, *Mv.F*, XIV, 86-90; “Kıyâmü’l-leyl”, a.e., XXXIV, 117-127; M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Ömer b. Hattâb”, *DİA*, I, 127; Sâlihî Kirmânî, “Teheccüd”, *DMT*, V, 168; K. Wagten-donk, “Vigil”, *Encyclopaedia of the Qur’an* (ed. J. D. McAuliffe), Leiden 2006, V, 430-431.



SAFFET KÖSE

TEHLÛL

(التهلِيل)

Kelime-i tevhidi okuyarak zikretmek anlamında bir terim

(bk. DUA; KELİME-i TEVHİD; ZİKİR).

TEHZİB

(التهديب)

Bir ilim dalında kaleme alınan özlü eser; bir kitabı kısaltmak, ikmal ve tashih etmek, yeniden düzenlemek suretiyle ortaya konulan eser.

Sözlükte “temizlemek, artırmak, düzeltmek” anlamındaki **tehzib** kelimesi sözle ilgili kullanımında “belâgat ehli tarafından kusur olarak görülen şeylerden arındırmak”, kitap için kullanıldığında “gereksiz bilgileri ayıklayarak kısaltmak” mânasına gelir. Sözlükte “ayıklamak, budamak, kabuğunu soymak” anlamındaki **tenkih** de söz ve kitap için bahis konusu edildiğinde iyice gözden geçirme, düzeltmeyi ve ayıklamayı ifade eder. Tehzib ve tenkih, ihtisar yanında metin üzerinde yapılan çalışmalar-

da gösterilen özene ve çabaya işaret etmek amacıyla bazan şerhler için de kullanılmıştır. İbn Hicce el-Hamevî, bed’ sanatları arasında tehzibi ele alırken onu “münakkah her kelâmı kapsayan bir vasıf” diye niteleyip “ister nazım ister nesir olsun kelâmı tekrar tekrar gözden geçirmek, temizlemeye ve ayıklamaya girişmek, değiştirilmesi gerekeni değiştirmek, atılması gerekeni atmak, düzeltilmesi gerekeni düzeltmek, anlaşılması zor olan yerleri, garîb lafızları ve i’rabı açıklamak ...” şeklinde tanımlar; kelâmın “mühezzeb” ve “münakkah” diye nitelenmesi halinde değerinin artacağını belirtir (*Hizânetü’l-edeb*, II, 33). Tehzib ve tenkih işleminin yapıldığı söz ve kitaba mühezzeb / münakkah denir; mühezzeb ayıplardan arınmış, temiz ahlâk sahibi kimse için de kullanılır. “Tehzibü’l-ahlâk” tabiri “ahlâkın güzelleştirilmesi” anlamında olup İslâm ahlâk felsefesiyle ilgili bazı eserlere ad olmuş, bu türdeki eserlerde ferdi ahlâkın güzelleştirilmesine dair bölümlere bu isim verilmiştir. İbn Haldûn, telifin yedi amacını açıklarken beşinci sırada bir ilim dalında dağınık ve düzensiz şekilde yer alan bilgilerin başkası tarafından yeniden düzenlenmesi işini sayar ve buna örnek olarak Sahnûn’un *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*sı üzerine İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî ve Berâzî’nin yaptığı tehzib çalışmalarını gösterir (*Muḥaddime*, s. 499). İbn Haldûn, yedinci sırada hacimli eserlerin kısaltılması işine değinerek tehzib ile ihtisar arasındaki farkı belirtir (a.g.e., s. 500). Tehzibler, bir konudaki malzemenin özlü biçimde işlenmesi ve yeniden düzenlenmesi veya hacimli bir kitabın kısaltılması olmak üzere ikiye ayrılır.

1. Muhtasarlarda olduğu gibi tehzib (mühezzeb, tenkih) adı taşıyan bazı kitaplar başka bir eserin ihtisarı olmayıp bir ilim dalında yazılmış özlü metinlerdir ve muhteva, dil, üslup, tertip bakımından özel bir çabayı gösterir. Bu eserlerin bir kısmı belli bir alandaki bütün malzemeyi derleme amacı taşıdığından hacimli olabilir. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî *Tehzibü’l-luğa* adlı çok hacimli sözlüğüne (I-XVI, Kahire 1964-1976) bu adı vermesini, Arap diline giren yanlış kelimeleri ayıklamayı ve yer verdiği bilgileri hatadan arındırmayı hedeflemesi, garîb kelimeler ve aslını tesbit edemediği gereksiz ayrıntılarla kitabının hacmini arttırmak istememesi gibi sebeplerle açıklar (I, 54). Sâbikuddin İbn Yaîş es-San’ânî önce nahve dair *el-Muḥîṭi*’i kaleme almış, daha sonra aynı konuda yazdığı muhtasar eserine *et-Tehzibü’l-vasîf*

TEHZİB

adını vermiştir (nşr. Fahr Sâlih Süleyman Kadâre, Beyrut 1411/1991). Ebû Amr ed-Dânî, Kur'an'ın başından sonuna kadar yedi kiraat imamının birbirinden farklı okuyuşlarını derlediği özlü eserini *et-Tehzîb limâ teferrede bihi küllü vâhidin mine'l-kurrâ'i's-seb'a* şeklinde adlandırmıştır (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dımaşk 1426/2005). Zeydî âlimi Hâkim el-Cüsemî'nin Zeydî-Mu'tezilî tefsirlerin kaynağı sayılan on ciltlik eserinin ismi *et-Tehzîb fi tefsiri'l-Kur'ân*'dir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî hadisleri müsnedler şeklinde düzenleyip illet ve tariklerini, garîb lafızları, çıkarılan fikhî hükümleri, ulemânın görüş ayrılıklarını ve delillerini bir araya getirdiği, ancak tamamlamadığı eserini *Tehzîbü'l-âşâr ve taşîlû's-şâbit 'an Resûlillâhi şallâllâhu 'aleyhi ve sellem mine'l-aşbâr* diye isimlendirmiştir. Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin İmâmîyye Şîası'nın dört temel hadis kitabından biri olan eseri *Tehzîbü'l-aşkâm* adını taşır (I-X, Necef 1377-1382). İbn Miskeveyh, ahlâk felsefesine dair ilk sistematik çalışma kabul edilen kitabına *Tehzîbü'l-aşlâk ve tahtîrû'l-a'râk* (nşr. Constantîne K. Züreyk, Beyrut 1966), İbn Haldûn tasavvufa dair risâlesine *Şifâ'u's-sâ'il li-tehzîbi'l-mesâ'il* (nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, İstanbul 1957-1958) ismini vermiştir. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fikhında mezhep içindeki farklı görüşleri derlediği eserini *el-Mühezzeb* diye adlandırması (I-II, Kahire 1323; nşr. Muhammed ez-Zühaylî, I-VI, Dımaşk 1416/1996), kitabın özlü olması yanında müellifin bu çalışmasını defalarca gözden geçirdikten sonra nihâi bir metinde karar kılmasıyla da ilişkilidir. Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin *et-Tehzîb fi'l-ferâ'iz*'i (nşr. Muhammed Ahmed el-Hülî, Kahire 1416/1995; nşr. Râşid b. Muhammed el-Hezzâ', Cidde 1417/1996) ashop ve tâbiinle diğer ulemâ ve mezhep imamlarının görüşlerine yer verilen muhtasar bir çalışmadır. Ferrâ el-Begavî, Şâfiî fikhının önemli bir kaynağı sayılan sahâbe ve tâbiin fakihleriyle diğer mezheplerin görüşlerini içeren eserine *et-Tehzîb* adını vermiştir (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz, I-VIII, Beyrut 1418/1997). Mâlikî fakih Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Dûnâs el-Fendelâvî'nin mezhepler arası mukayeseli hukuka dair özlü eserinin ismi *Tehzîbü'l-mesâlik fi nusreti mezhebi Mâlik'tir* (nşr. Ahmed b. Muhammed el-Bûşeyhî, I-V, Rabat 1419/1998). Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ı, Gazzâlî'nin *el-Vasîf* ile *el-Vecîz*'i, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *et-Tenbih*'i ile *el-Mühezzeb*'inde ve kendisinin

Ravzatü't-tâlibîn adlı eserinde geçen isimleri, nâdir kelimeleri, terimleri ve fikhî lafızları açıklamak üzere *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât*'i kaleme almıştır (I-II, Kahire 1927). Abdülkâdir el-Kureşî de benzer bir çalışma yaparak Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye*'siyle Hüsâmeddin Ali b. Ahmed er-Râzî'nin *Hulâsatü'd-delâ'il* adlı eserinde geçen âlimler hakkında kısaca bilgi verdiği eserine *Tehzîbü'l-esmâ' il-vâkı'a fi'l-Hidâye ve'l-Hulâşa* adını vermiştir (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân, Beyrut 1419/1998). Hanefî fakih Sadrüşşerîa es-Sânî, Fahrüslâm el-Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl*'ünü esas alıp Fahreddin er-Râzî'nin *el-Maḥşûl*'ü ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtaşar*'ındaki konuları özetlemek suretiyle yazdığı usûl-i fikh metnini *Tenkihü'l-uşûl* şeklinde adlandırmıştır. Hanbelî fakihlerinden Ali b. Süleyman el-Merdâvî, dört mezhep ulemâsının görüşlerine yer verdiği muhtasar fikh usulü kitabına *Tahrîrû'l-menkûl fi tehzîbi 'ilmi'l-uşûl* (nşr. Abdullah Hâşim – Hişâm el-Arabî, Kahire 1429/2008), Sa'deddin et-Teftâzânî, mantık ve kelâm konularını özlü biçimde ve sade bir üslûpla kaleme aldığı muhtasar eserine *Tehzîbü'l-mantîk ve'l-kelâm* ismini vermiştir. Osmanlı âlimi Hezarfen Hüseyin Efendi'nin muhtasar umumi dünya tarihi *Tenkihü't-tevârîhi'l-mülûk* adını taşır.

2. Bir eser üzerinde yapılan ihtisar ve tehzîb çalışmaları temel metinler ve şerhlerin ortaya çıkmasından sonraki dönemlerde görülür. Genellikle IV. (X.) yüzyıldan itibaren rastlanan bu çalışmalarda geniş bilgilerin kısa ve özlü hale getirilerek okuyup anlamada ve istinsakta kolaylığın sağlanması, tekrarların ve zamanla önemsiz duruma gelen bilgilerin ayıklanması, böylece eserden beklenen faydanın sağlanması gibi amaçlar gözetilir (bk. MUHTASAR). Temelde bir ihtisar sayılması bakımından tehzîbler muhtasar türü içinde yer alsada "hulâsa, ihtisar, telhis, muhtâr, mücez, muntekâ, muntehab, mücerred, tecrîd" gibi adlarla anılan eserler söz konusu kitabı tekrar gözden geçirme, gereksiz bilgileri çıkarma, eksikleri tamamlama, yanlışları düzeltme ve metni yeniden düzenleme açısından ayrı bir özelliğe sahiptir. Anılan ihtisar türleri arasında tehzîbler mevcut metni kısaltmaktan çok metni düzenlemeleri, ikmal, tashih ve yeni bir üslûpla ifade etmeleri bakımından öne çıkar. Bu tür çalışmaların asıl metne ne kattığı veya ondan ne eksilttiği hususu ayrı ayrı araştırma ve incelemeyi gerektirir. Ayrıca yapılan ilâvelerle tehzîb çalışması ba-

zan mevcut metni çok daha hacimli hale getirebildiği gibi adında tehzîb kelimesi geçmemekle birlikte bazı muhtasarların tehzîb özelliği taşınması veya tehzîb adı verilen bazı eserlerin sıradan birer muhtasar olması da mümkündür. Tehzîb denildiğinde öncelikle bu ikinci grup eserler kasdedilir.

Arap Dili ve Edebiyatı. İbn Şüheyd el-Endelüsî, *et-Tehzîb bi-muḥkemi't-tertib*'inde (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Riyad 1420/1999) Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin *Lahnü'l-âmmе*'sine ait iki farklı versiyonu birleştirmiştir. Hatîb et-Tebrîzî, İbnü's-Sikkît'in kelimelerin farklı ve hatalı kullanımlarını incelediği *İşlâhu'l-manṭıq* adlı lugata dair eserinde lüzumsuz tekrarları çıkarmak, şâhid beyitlerdeki yanlışları düzeltmek ve anlaşılması zor ifadeleri açıklamak suretiyle *Tehzîbü İşlâhi'l-manṭıq*'i kaleme almıştır (nşr. Fahreddin Kabâve, Beyrut 1403/1983; nşr. Fevzî Abdülazîz Mes'ûd, I-II, Kahire 1986-1987). Şehâbeddin ez-Zencânî, Cevherî'nin *eş-Şihâh* adlı meşhur sözlüğünü gereksiz gördüğü bilgileri çıkararak önce *Tervihu'l-ervâh fi tehzîbi's-Şihâh* adıyla ihtisar etmiş, daha sonra bunu *Tenkihü's-Şihâh* (*Tehzîbü's-Şihâh*) ismiyle tekrar kısaltmıştır (nşr. Abdüsselâm Hârûn – Ahmed Abdülgafûr Attâr, I-III, Kahire 1372/1952). Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin *Muhtâru's-Şihâh*'ı da ihtisardan çok bir tehzîb çalışmasıdır. Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, Harîrî'nin edip ve müelliflere ait dil hatalarının tashihiyle ilgili *Dürretü'l-ğavvâs fi evhâmi'l-ğavvâs*'ını *Ğayetü'l-ihlâs bi-tehzîbi nazmi Dürreti'l-ğavvâs* ismiyle şerhetmiştir (Dımaşk 1301).

Tefsir. Çağdaş araştırmacılarından Muhammed Sâdik el-Kamhâvî, Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin kendi zamanına kadar mushaf tertibine göre yazılan sözlüklerden farklı şekilde alfabetik olarak yazdığı *Ğarîbü'l-Kur'ân*'ını *Tehzîbü Ğarîbi'l-Kur'ân* adıyla tekrar mushaf tertibine göre düzenleyip bazı küçük ilâvelerde bulunmuştur (Kahire, ts.). Muhammed Ahmed Ken'ân, İbn Kesîr'in *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i'l-âzîm adlı eserinin çeşitli baskılarında görülen hataları tashih edip eseri tamamlamak, zayıf hadisleri çıkarmak, diğerlerini tahric etmek, dipnotta açıklamalarda bulunmak suretiyle kaleme aldığı eserine *Fethu'l-kadir tehzîbü Tefsîri İbn Kesîr* ismini vermiştir (I-V, Beyrut 1412/1992). Safiyürrahman el-Mübârekpûrî ve bir grup araştırmacı da İbn Kesîr'in eserini hadisleri tahric ederek ve zayıflarını ayıklayarak *el-Mişbâhu'l-mü-*

nîr fî tehzîbi Tefsîri İbn Keşîr adıyla ihtisar etmiştir (Riyad 1420). Çağdaş Şîa ulemâsından Hüseyin Bereke eş-Şâmî, Fahreddin er-Râzî'nin tefsirini tefsirle doğrudan alâkalı olmayan veya zayıf rivayetlere dayanan bilgileri çıkarıp Şîa'nın konuyla ilgili görüşlerini dipnotlarla göstermek suretiyle yazdığı eserine *Tehzîbü't-Tefsîri'l-kebîr* adını vermiştir (I-VII, Dârü'l-İslâm, 1418/1998).

Hadis. Ebû'l-Kâsım Mühelleb b. Ahmed b. Ebû Suffre, *el-Muhtaşarü'n-naşîh fî tehzîbi'l-Câmi'i's-şahîh*'inde (nşr. Şerîf Veledebâh, Rabat 1428) Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'ini nihaî şekilde tamamlamadan vefat ettiğini söyleyerek eseri belli ölçüler çerçevesinde ihtisar etmiş, mükerrem hadisleri ve benzer bab başlıklarını çıkarmış, çeşitli yerlerde tekrar edilen hadislere ait isnadları birleştirmiş ve eksikleri tamamlamıştır. Hafîl b. Keykeldî el-Alâî, Meccüddin İbnü'l-Esîr'in *Kütüb-i Sitte*'deki hadisleri bir araya getirdiği *Câmi'u'l-uşûl li-ehâdîşi'r-Resûl*ünü *Tehzîbü'l-uşûl fî ehâdîşi'r-Resûl* ismiyle ihtisar etmiştir (Süleymaniye Ktp., Yenica-mi, nr. 179).

Fıkıh ve Fıkıh Usulü. İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *Muhtaşarü'l-Müdevvene'si*, Sahnûn'a ait *el-Müdevvenetü'l-kübâ'ın* özetlenmesiyle hazırlanmış bir tehzib çalışmasıdır. Ebû Saîd el-Berâzî de *el-Müdevvenetü'l-kübâ'*da müellifin son şeklini veremediği bölümler yanında her bölüm altındaki meseleleri takdim ve tehirler yapmak suretiyle düzenleyip özetleyerek *et-Tehzib fî'htişâri'l-Müdevvene'yi* kaleme almıştır (nşr. Muhammed el-Emîn Veleddü Muhammed Sâlim, Dübey 1420/1999). İbn Rüşd el-Cedd'in *el-Mukaddimât* adlı eseri (Kahire 1324; nşr. Muhammed Haccî – Saîd A'râb, I-III, Beyrut 1408/1988) *el-Müdevvene*'deki meselelerin daha sistematik hale getirilerek delillendirilmesi, akaid ve fıkıh usulüyle ilgili konuların eklenmesi, mezhep içi görüş ayrılıkları yanında bazan diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmesi bakımından bir muhtasar olmaktan çok bir tehzib çalışmasıdır. Şehâbeddin el-Karâfî, Kâdî Abdülvehhâb'ın fıkıh usulüne dair *el-İfâde'si*, Bâcî'nin *el-İşâre'si* ve İbnü'l-Kasâr'ın *Uyûnü'l-edille'sinin* usûl-i fıkha dair mukaddimesinden faydalanarak Fahreddin er-Râzî'nin *el-Maḥşûl*'ünü ihtisar etmiş ve *ez-Zahîre* adlı hacimli fıkıh eserine mukaddime mahiyetindeki bu çalışmasına *Tenkihü'l-fuḥûl fî'l-uşûl* adını vermiştir (*ez-Zahîre* içinde, nşr. Muhammed Haccî, Beyrut 1994, I, 55-161). *Tenkihü'l-*

fuḥûl, el-Maḥşûl'den özetlendiği ve adı geçen diğer eserlerden derlendiği yönündeki görüşlerden hareketle hem bir kitabın tehzibine, hem de belli başlı eserlerden yararlanılarak bir konuda özlü bir eser ortaya koyma çalışmalarına örnek gösterilebilir. İbnü'l-İrâkî, Şâfiî fakih İbnü'l-Mehâmîlî'nin *el-Lübâb fî'l-fıkh*'ını *Tenkihü'l-Lübâb* adıyla ihtisar etmiştir. Hanbelî fakih Ali b. Süleyman el-Merdâvî, Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *el-Muḥni'* adlı eserini önce *el-İnşâf* ismiyle şerhetmiş, ardından *et-Tenkihü'l-müşbi' fî tahrîri'l-Muḥni'* adıyla kısaltmıştır (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire, ts.). Gerek bu eser, gerekse İbnü'n-Neccâr el-Fütühî'nin bununla *el-Muḥni'*den bazı bilgileri çıkarıp ilâvelerde bulunmak suretiyle yazdığı *Münthe'e'l-irâdât fî cem'iy'l-Muḥni'ma'a't-Tenkih ve ziyâdât* (I-III, Beyrut, ts.) birer tehzib şeklinde değerlendirilebilir. Hanefî âlimi İbn Âbidîn, Hâmid b. Ali el-İmâdî'ye ait *el-Fetâva'l-Hâmidîyye'*yi tekrarları ve genelde bilinen meseleleri çıkarıp yeniden düzenlemek suretiyle *el-Uḫdû'd-dürriyye fî tenkihî'l-Fetâva'l-Hâmidîyye'*yi kaleme almıştır (I-II, Bulak 1300; Kahire 1310). Çağdaş âlimlerden Abdullah b. Abdurrahman Âlü Bessâm, Mansûr b. Yûnus el-Buhûtfî'nin *Umde-tü't-tâlib* adlı eserine Osman b. Ahmed en-Necdî'nin *Hidâyetü'r-râğîb* ismiyle yazdığı şerhi *Neylü'l-me'ârib fî tehzîbi Şerhi 'Umde-tü't-tâlib* adıyla tehzib ederek metin ve şerhin ibarelerini birleştirmiş, farazî meseleleri ve kölelikle ilgili çoğu hükümleri çıkarmış, zor ifadeleri açıklamış, delillerin önemli bir kısmını almış ve bazı yeni bilgileri eklemiştir (Kahire, ts.).

Ahlâk ve Tasavvuf. Feyz-i Kâşânî, *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'i Şîa anlayışıyla bağdaşmayan rivayet ve görüşleri, uygun görmediği tasavvufî bilgileri ayıklayıp ayrıntıları çıkarmak, Ehl-i beyt'e dayanan görüş ve rivayetleri eklemek, başlıkları yeniden düzenlemek suretiyle *el-Mehaccetü'l-beyzâ' fî tehzîbi'l-İḥyâ'* adlı eserini yazmıştır (nşr. Seyyid Muhammed Mişkât, I-IV, Tahran 1339-1340 hş./1960-1961; nşr. Ali Ekber Gaffârî, I-VIII, Tahran 1339-1340 hş.). Çağdaş âlimlerden Abdüsselâm Muhammed Hârûn da *İḥyâ'ü ulûmi'd-dîn*'i özetleyip sadece sahih olan hadislere yer vermiş ve *Tehzîbü İḥyâ'i 'ulûmi'd-dîn* adlı çalışmasını ortaya koymuştur (I-II, Beyrut 1409/1988). Abdülmün'im Sâlih Ali, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hâce Abdullah-ı Herevî'ye ait *Menâzilü's-sâ'irîn'e Medâricü's-sâlikîn* adıyla yaz-

dığı şerhi, Herevî'nin bazı ifadelerini çıkarıp bazılarını daha anlaşılır hale getirmek, İbn Kayyim'in verdiği cevapları ve yaptığı açıklamaları özetlemek, konuyla doğrudan ilgisi bulunmayan fikhî bilgileri, anlaşılması zor tasavvuf terimlerini, garîb lugatları, şiir örneklerini, zayıf hadisleri, İsrâiliyat'ı çıkarmak, metinde takdim ve tehirler yapmak, alt başlıklar eklemek suretiyle *Tehzîbü Medâricü's-sâlikîn*'i hazırlamıştır (I-II, Dimaşk 1408/1987).

Tarih ve Biyografi. Abdülganî el-Cemâilî'nin *Kütüb-i Sitte* râvilerine dair *el-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl* adlı eserini Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ihtisar edip düzeltilmiş, yeni bilgiler ekleyerek eseri genişletmiş ve çalışmasına *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl* adını vermiştir (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut 1402-1413). Zehebî bu eseri bazı tasahih ve ikmallerle *Tehzîbü't-Tehzib* adıyla ihtisar etmiş, İbn Hacer el-Askalânî, râvilerin cerh ve ta'dîliyle ilgili bilgilerle yetinip eseri kısaltmak ve *el-Kemâl*'de bulunup Mizzî'nin çıkardığı biyografileri eklemek suretiyle *Tehzîbü't-Tehzib*'i meydana getirmiştir (I-XII, Haydarâbâd 1325-1327). İzzeddin İbnü'l-Esîr, Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı üzerine kaleme aldığı *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'ın önsözünde eserin fazla ayrıntıya girerek ensâb türünden çok tarih kitabına benzediğini, bazı hatalar içerdiğini ve kendisinin kitabı ihtisar edip hatalara işaret etmeye çalıştığını söylemiş, ayrıca tehzib sırasında izlediği kuralları zikretmiştir. İbn Mâkûlâ, hocası Hatîb el-Bağdâdî'nin Dârekutnî ve Abdülganî el-Ezdî'ye ait *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*'ler üzerine yazdığı *el-Mü'tenif fî tek-mileti'l-Muhtelif ve'l-Mü'telif*'yle adı geçen eserlerin eksiklerini gidermek ve yanlışlarını düzeltmek amacıyla önce *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i yazmış, burada muhtemelen hocasını gücendirmemek için onun ve diğerlerinin hatalarına işaret etmeden doğru kabul ettiği bilgileri zikretmiş, ancak daha sonra kitaplardaki hataların doğru, kendi yazdıklarının yanlış sayılabileceği endişesiyle bu üç âlimin hatalarını tashih ettiği *Tehzîbü müstemirri'l-evhâm 'alâ zevi'l-ma'rife ve üli'l-efhâm* adlı eserini yazmıştır (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut 1410/1990).

Osmanlı âlimi Molla Arap, Tirmizî'nin eş-Şemâ'il'ini ihtisar ederek yeniden düzenlemiş ve eserine *Tehzîbü's-Şemâ'il* adını vermiştir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1547). Tarihçi Abdülkâdir Bedrân, İbn Asâ-

TEHZİB

kir'in *Târîhu medîneti Dımaşk* adlı yetmiş ciltlik eserini, tekrarları ve senedleri çıkarmak, hadislerin sıhhat derecesine işaret etmek, anlaşılması zor ifadeleri açıklamak ve istinsah hatalarını düzeltmek suretiyle *Tehzîbü Târîhi İbn 'Asâkir* adıyla on üç cilt halinde ihtisar etmiştir (I-V, Dımaşk 1329-1332; VI-VII, nşr. Ahmed Ubeyd, Dımaşk 1349, 1351, diğer altı cilt Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'de yazma halinde bulunmaktadır). Çağdaş araştırmacılar Ziyâeddin Receb Şehâbeddin, İbn Haldûn'un *Muqaddime*'sine geniş bir giriş yazmış, gereksiz, anlaşılması zor veya yanlış bilgiler içeren bölümleri çıkarmış, metni yer yer düzenleyip hadisleri tahric etmiş, anlaşılması güç kelimeleri ve müellifin bazı görüşlerini açıklayarak gerektiğinde eleştirmiş ve bu çalışmasını *ed-Dürü'l-maşûn bi-tehzîbi Muqaddimeti İbn Haldûn* adıyla yayımlamıştır (Şârika 1416/1995). Yine çağdaş âlimlerden Abdullâh b. Abdülkâdir et-Telîdî, Süyûtî'nin *el-Haşâ'îşü'l-kubrâ*'sını zayıf veya mükerrem hadisleri, uydurma ve İsrâîliyat türü haberleri, sağlam bir delile dayanmayan hasâisi çıkarmak, hadisleri tahric etmek, bazı hadisler ekleyip açıklamalarda bulunmak suretiyle *Tehzîbü'l-Haşâ'îşü'nebeviyyeti'l-kubrâ*'yı (Tanca 1406; Beyrut 1410), ayrıca Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını bazı isnadları, gereksiz bilgileri, güvenilir olmayan nakilleri ve zayıf hadisleri çıkarmak, diğer hadisleri tahric etmek, yine bazı hadisler ekleyip açıklamalar yapmak suretiyle *İthâfü ehli'l-vefâ bi-tehzîbi Kitâbi's-Şifâ*'yı (Beyrut 1421/2000) meydana getirmiştir. Çağdaş araştırmacılar Ahmed Fâyiz el-Himsî, Zehebî'nin yirmi beş ciltlik *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sını

Tehzîbü Siyeri a'lâmi'n-nübelâ' adıyla özetlemiştir (I-III, Beyrut 1991, 1413/1992).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü'l-luğa, I, 54; *Lisânü'l-'Arab*, "hzb", "nkh" md.leri; *Tacü'l-'arûs*, "hzb", "nkh" md.leri; Berâzîlî, *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene* (nşr. Muhammed el-Emîn Veledü Muhammed Sâlim b. eş-Şeyh), Dübey 1420/1999, neşreden giriş, I, 24, 29-30, 127, 135; İbnü'l-Esrîr, *el-Lübâb*, I, 5-8; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 147-156; İbn Haldûn, *Muqaddime*, Kahire, ts. (Dârü's-Şa'b), s. 499-500; İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb* (nşr. Selâhaddin el-Hevvârî), Sayda 1426/2006, II, 33; Keşfü'z-zunûn, I, 496-500, 514-518; İzzâhu'l-meknûn, I, 330-332, 341-342; İsmail Durmuş, "Muh-tasar", *DİA*, XXXI, 57.

▲ AHMET ÖZEL

TEHZİBÜ'L-AHKÂM

(تهذيب الأحكام)

Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin

(ö. 460/1067)

derlediği, İmâmîyye'ce muteber dört hadis kitabından biri

(bk. KÜTÜB-i ERBAA).

TEHZİBÜ'L-AHLÂK

(bk. AHLÂK).

TEHZİBÜ'L-AHLÂK

(تهذيب الأخلاق)

İbn Miskeveyh'in

(ö. 421/1030)

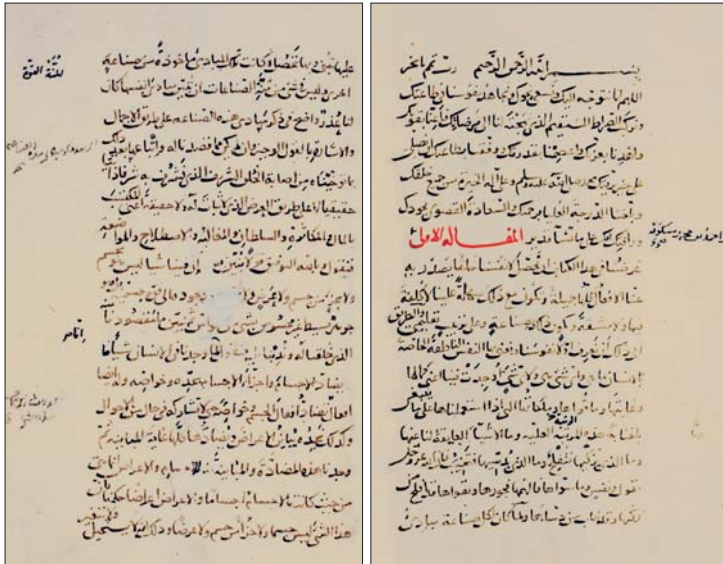
ahlâka dair eseri.

İbn Miskeveyh eserinin bir yerinde (s. 94), "Onu *Ṭahâretü'l-a'râk* diye adlandırdık" demektedir. Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshada (nr. 767) *eṭ-Ṭahâre* diye

kaydedilmiştir. Kehhâle eseri *Ṭaḥîrû'l-a'râk fî 'ilmi'l-ahlâk* şeklinde anar (*Mu'cemü'l-mü'ellifin*, II, 169). Müellif eserde kullandığı "tehzîbü'l-ahlâk" terkihiyle (s. 79) kitabın adını ima etmiş olabilir; *Câvidân-ḥired*'de ise (*el-Hikmetü'l-hâlîde*) *Tehzîbü'l-ahlâk* adıyla zikreder (s. 25). Gerek eski ve yeni kaynakların çoğunda gerekse baskılarında *Tehzîbü'l-ahlâk* ve *ṭaḥîrû'l-a'râk* (kısaca *Tehzîbü'l-ahlâk*) diye geçer. Muhammed Erkûn'un (Arkoun) çevirisinde *Tahdîb al-akhlâq wa tathîr al-a'râq*, Constantine K. Zurayk'ın çevirisinde *Tahdhib al-akhlâq* başlığı yer alır. Zurayk'a göre eserin isimdeki *Ṭaḥîrû'l-a'râk* kısmı müstensihlerce sonradan eklenmiştir (*The Refinement of Character: Tahdhib al-akhlâq*, tercüme edenin girişi, s. XVIII). Muhammed Erkûn eserin 372-376 (982-986) yılları arasında yazılmış olabileceğini belirtir (*L'humanisme arabe*, s. 118).

Tehzîbü'l-ahlâk, özellikle ahlâk felsefesindeki yetkinliğiyle bilinen İbn Miskeveyh'in en tanınmış eseri olup İslâm düşüncesinde ahlâkın başlıca konularının işlendiği ilk sistematik çalışma sayılabilir. Müellif, başta Aristo'nun *Nikomakhos Ahlâki* olmak üzere Grek ahlâk kültüründen geniş ölçüde yararlanmış. Ancak bu yararlanmada din-ahlâk ilişkisi, çocuk eğitimi, insanın mahiyeti, ahlâkın en yüksek amacının ne olduğu gibi konularda İslâm inanç ve değerlerinin korunmasına itina gösterilmiş, Aristo'nun görüşleri -yer yer Eflâtun ile Yeni Eflâtunculuğa ait görüşlerden ve İran edep kültüründen de faydalanılarak- İslâmleştirilmeye çalışılmış (meselâ bk. s. 45, 55-56, 58-59, 68, 70, 96-97, 99-100, 110, 125-129, 133), bazan âyet ve hadisler zikredilip bunlara felsefî yorumlar getirilmiştir (s. 28, 36, 56, 76, 79, 167). Eserin özellikle son bölümlerinde Ebû Bekir er-Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî*'siyle Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin *Risâle fi'l-ḥile li-def'i'l-aḥzân*'ından yararlanılmıştır.

Kısa bir girişle başlayan *Tehzîbü'l-ahlâk* yedi bölümden (makale) meydana gelir; bazı baskı ve çevirilerinde son iki bölüm birleştirilmiştir. Birinci bölümde nefsin mahiyeti ve cisimden farkı, bilginin kaynağı ve değeri üzerinde durulmakta, insanın irade ile gerçekleştirdiği fiillerle diğer canlılardan üstün olduğu belirtilmektedir. Buna göre temyizi sahih, görüşü isabetli ve seçimi faziletli olan kişi insanlık yönünden en mükemmeldir (s. 35). Daha sonra ah-



İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-ahlâk* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2818)